

ГЕРОИТЕ НА „АНТИХРИСТ“ В ПЛЕН НА ДИАЛЕКТИКАТА

ГЕОРГИ ВЕЛЕВ

Можем да кажем, че от излизането на романа „Антихрист“ през 1970 г. интересът към него нараства все повече и повече. Общият му тираж (260 000 екземпляра) е огромен и за десетократно по-многолюдна от България страна, а вниманието на критиката е необичайно. Само от 1980 г. насам последователно се появиха критическите книги на Румяна Йовева, Стоян Каролов и Чавдар Добрев¹ за творчеството на Ем. Станев, в които специално внимание се отделя на „Антихрист“.

Наред с това трябва да отбележим, че възприемането на „Антихрист“ е сложно и противоречиво също като личността на Ем. Станев.

Надежда Станева в книгата си „Дневник с продължение“ цитира едно по-дълбоко по дух и острота изказване на Ем. Станев за романа „Антихрист“: „Ех, че книга ще стане! Но като я свърша, ще има да се смея на глупаци, които ще я гледат, както лисица гледа капана — със страх да не я удари“².

Едва ли Ем. Станев би имал правото на тази малко пресилена забележка, ако не съществуваша неяснотите и мистификациите около образа на Антихриста. Разбира се, те се дължат не на никакви специални зашифровки от страна на автора, а се пораждат от необикновената задълбоченост и динамиката на проблемите в романа. Въпросът, кой е главният герой на романа, засега остава открит. За критиката той е „Еньо-Теофил“, „Теофил-Еньо“, или просто „Еньо“, или „Теофил“ в зависимост от това кой период от живота му е обект на разглеждане. Румяна Йовева е на мнение, че: „В центъра на произведението са всъщност двама герои — единият, който ще направи „човешкото пътешествие“, а другият — житиписецът, който описва перипетиите му, оценява делата му. Накрая те се обединяват. Диалогът между двамата дава възможност на автора да започне с обобщенията, да наложи философската доминанта в произведението“³. Но вместо да се спре по-подробно на диалога между двамата, Йовева се впуска да анализира „възрастовите и нравствено-философските превъплъщения“ на „главния герой“, който отново става „Еньо“, „Теофил“, (Антихриста“, „Теофил-Еньо“.

Румяна Йовева неслучайно казва, че времето на житиписеца е „два-три дни“, докато *разкаже* (курс. м. — Г. В.; той не разказва, а търси своята истина) живота си“⁴, защото според авторката още преди да седне да пише житието си,

¹ Р. Йовева, Философско-историческите романи на Емилиян Станев. С., 1981. Ст. Каролов. Неутолимият. С., 1982. Ч. Добрев. Забранените плодове на познанието. Пловдив, 1982.

² Н. Станева, Дневник с продължение. С., 1981, с. 246.

³ Р. Йовева. Цит. съч., с. 150.

⁴ Пак там, с. 181.

Антихристът е узрял за голямата истина, за сливането си с народа; „Времето на антихриста, отказал се от самотата си, мъжествен и страдащ, се слива със страданията на народа, с неговото време. Това е последното, окончателното превъплъщение на героя, разказано от житиеписеца най-лаконично и най-синтезирано, що се отнася до обстоятелства и факти“⁵.

Значи според Йовева излиза, че Антихристът (това е бъдещият житиеписец) достига до „окончателното си превъплъщение“, т. е. до приобщаването си към народа (преди финалните девет реда на романа е разказано как убива Шермет бег, запалва къщата с хъркащите чауши и побягва с окървавения ямурлук към гората), усамотява се в разрушеното манастирче и набързо, за „два-три“ дни, сяда да напише житието си, и борбено настроен, поема пътя за село Марен.

Но това просто не е вярно, защото след „окончателното превъплъщение на героя“ (или след убийството на Шермет бег) идва началото на житието. „Житиеписецът“ скучае „от нямане какво да прави“ и иска с „малко суета“ да подреди думите си и да ги „украси тук-там“. В първа глава е декларирана и най-точната му самопреценка; „Тъй си мисля сега и ми става смешно човешкото пътешествие, та и в ада ще си го припомним за утеха и за подигравка. . .“

Вижда се, че тук не може да се говори за човек, слял се със страданията на народа, нагърбил се с участва на водач и апостол. Ст. Каролев правилно е отчел тази особеност в образа на „Теофил“. Казвайки, че в „приобщаването му към участва и страданията на народа е най-голямото му нравствено величие“⁶, Каролев отбелязва: „На дело виждаме, по-точно, узнаваме за това да отмъщава лично. . .“⁷

Р. Йовева допуска грешка, като казва, че антихристът достига до „окончателно превъплъщение“, и като дава много кратък срок за „разказването“ на житието, но тя е права, че между двамата централни герои се води диалог. Само че той не може да бъде чут и анализиран, ако не се разкрие позицията и на третото превъплъщение на антихриста. Това е гледната точка на един вътрешен глас, дълбоко и властно присъстващ в съзнанието на Теофил. Нека в интерес на яснотата го наречем Гласа.

Отношенията между тримата герои са сложно преплетени, но едновременно и много строго разграничени. Това се вижда най-ясно в първата глава на романа, където Гласът непрестанно се обръща към другите две превъплъщения, на антихриста (Ем. Станев им дава дори отделни имена — Еньо и Теофил), а от своя страна самите те са в един предаден с несравнимо майсторство диалог помежду си.

Но преди да пристъпим към конкретен анализ, ще се опитаме да очертаем изходните позиции на героите:

Първите проблясъци на съзнанието в момента, в който Еньо се отделя от тъмния хаос на вселената и казва: „Аз съм“, разкриват чудната хармония, царяща в детската душа. Всяка мисъл за него е откровение и оживяла мечта, която го . . . възнася някъде, дето всичко е ясно, светло и добро. . .“ Но чистата радост на безметежното съзерцание не е пригодна за земния живот, на хората е необходимо и познание, идващо от раздвоението, от нарушеното единство между сетивата и мисълта. На прага на дочувашата се дисхармония Еньо се разболява и се чуди дали да приеме страданията, или чрез смъртта отново да вкуси от небесното блаженство: „Исках да отида при тях, но жените и дяконът ми пречеа. Серафимчетата, сиреч смъртта, отминаваха и с тях отминаваше и сладкият покой в душата ми, та до плач мразех всички край мене“.

⁵ Пак там, с. 182.

⁶ Ст. Каролев, Цит. съч., с. 154.

⁷ Пак там.

Блаженството и красотата отминават, но техният полъх запалва в сърцето на Еньо копнежа по „незаходимата светлина“, която скоро ще го настърви към познанието, към света.

Теофил, или по-точно Антихристът, пристига в полусрутеното манастирче след убийството на Шеремет бег и чаушите му. Може би по пътя е „заклял“ още някой османлия, „от умдряване окоето му не трепва от най-откровени признания“, а „човешкото пътешествие“ може да му послужи за „подигравка и утеха“ в ада. Но, от друга страна, това не е и онзи Антихрист, който довършва с меча смъртно ранения Панайотис. След жигосването и варварското нахлуване на турците у Теофил настъпва дълбока, но подсъзнателна промяна, която го кара да се чувства неуверено в позата си на циничен самотник и да извършва странични постъпки. Спонтанно, а не съзнателно е даването на последните пари на жената, която отива да се продаде като робиня, защото след това Антихристът си казва: „Защо даде парите, глупако.“

Така че в опожареното манастирче Теофил наред с увереността, че познава „зловещите пламъци на пъкъл“, изпитва „люта мъка“ и неудовлетвореност. Той е окаян, но не е виновен, макар да има зад гърба си много грехове. Неговото оправдание е в думите: „Никога не ще забравя дребните пролетни звездички в оная нощ — те ми станаха опора на истината и те са виновни за нещастията ми.“ Теофил страстно и безкористно е следвал тяхната светлина и затова е уверен в собствената правота, а страда не за друго, а защото все още не е разбрал висшата истина.

Антихристът е безпределно интелектуално честен, чужд му е всякакъв конформизъм. Когато вижда Таворската, като любим ученик на Автимий веднага може да заеме най-висш пост в църковната йерархия, но той отива в гората, защото „световното съкровище“, което се е зарекъл да следва за цял живот, му забранява всякаква лъжа и самоизмама.

Сега в порутеното манастирче неговото единствено богатство са спомените; той е преминал през живота, много е виждал, но твърде малко е осъзнал: „... станах свидетел на много събития и в царския дворец, и в патриаршеския клир, които *тогава не разбрах, но запомних*“ (курс. м. — Г. В.). Само спомените могат да го изведат отново към световното съкровище и Теофил ще ги цени фанатично и ще се отнася към тях напълно демократично. Той неведнъж ще декларира това свое отношение: „... останаха за утеха само те. . .“; „Не твърдя, че тъй съм се молил тогава, ала няма друга надежда за човека, друга връзка с господата освен медените пити, що си натрунал от младини в скривалището на сърцето. Към тях се възвръщаш на старини като към пролетно слънце. . .“

Само при такова честно и всеотдайно отношение е възможно съществуването в съзнанието на Теофил на Гласа като висша еманация на „световното съкровище“, което не е нищо друго освен абсолютната, космичната хармония. Гласът, това е неговата съкровена същност човешка, която кара сърцето да тупти и мозъка да мисли. Всъщност Теофил е постигнал и опазил „световното съкровище“ и сега му остава само да го направи функция на съзнанието.

Гласът непрекъснато се стреми да съчетае и хармонизира тайните на двата свята и е идеологът на житието. Той дейно участва в равноправен диалог с Еньо и Теофил, а когато спорът между двамата стане ожесточен, а болката от мъчителното раздвоение в позициите ми—непоносима, Гласът ще нададе стон, който е поанта и отправна точка към световното съкровище. Неговите думи безпогрешно може да различим по почти задължителните обръщения — „братя“, „човече“, „святи“, „боже“, които винаги са двугласни, защото са породени от две пълноправни противоречия. С тези обръщения Гласът се отделя от тока на повествуването, за да не накърни чуждите разбирания, а след диалогичната му реплика позицията на гласа, с който е спорил, се връща още

по-целенасочено към собствената си логика. Ето две типично негови намеси в главата „Г“: „Пазете се, братя, от очите и паметта на поета, от това, що вижда и разбира, макар и по-късно да го изказва! Премъдрият надличен дух гледа чрез него и едното му око на дявола, а другото на господата, та съзира и земното, и небесното“; „Защо, боже, изискваш от твоите люде да бъдат едностранчиви и не ги оставяш да са като пълноводни реки, па макар да носят мътилка, да бучат за зло и добро, защо ненавиждаш стихията в човека и го учиш на смирение?..“

Но основен белег, по който можем да познаем думите на Гласа, си остава стремежът му да обедини взаимно изключващите се противоречия.

Така от монолитно разглеждания досега образ на Антихриста се оформят трима герои — Еньо, Теофил и Гласът. Всеки със собствена позиция, със собствена гледна точка, свързана с другите две чрез отношението си към „световното съкровище“. В рамките на романа и трите равноправни и независими гласа непрестанно интерферира в своето развитие.

Еньо тръгва от хармонията, минава през бездните на духа и пъкля на долния свят и достига несъзнателно, но логично до сливането си с народа. Успокоенно и едновременно с него започва развитието на Теофил, убиецът на Шеремет бег. Той ще спори, ще търси истината в постъпките на зографския син, но без помощта на Гласа диалогът би се провалил, защото сега Теофил е самотен и окаян. Еньо е незавършен, раздвоен. От раздвоението потегля в началото и Теофил, за да стигне във финалните девет реда до пълното осъзнаване и сливане с Гласа, който е възможно най-незавършеното нещо, защото сам той е вечно дирещата себе си диалектика.

Но истинско майсторство на Ем. Станев и постижение не само за българската литература е въвеждането чрез Гласа на безкрайната противоречивост на диалектиката в обобщения образ на Антихриста. Именно хармонизирането и овладяването на „парадоксалните“ стремежи на Гласа поражда невероятния ритъм и тон на творбата. И Ем. Станев едва ли би се справил с тази непосилна творческа задача, ако Еньо не съществува изцяло в действително, а Теофил в мисълта, което позволява пълното натоварване на сюжетната и аналитичната линия. С трите превъплъщения на Антихриста перспективата във времето във всеки момент може да бъде ориентирана не само по оста минало—настояще — бъдеще, а чрез Гласа — и в безкрайността.

Нека разгледаме движението на диалога между Еньо, Теофил и Гласа в глава първа. Романът започва с реплика, отправена към голите мъдrecи, които за удобство на теориите си отделят дявола от човека, с нея Гласът ни насочва към темата на своите търсения, но реплика е отправена и към самия него, той сякаш се пита — ще можеш ли да извадиш на бял свят дявола, който така дълбоко е заседнал „в кръвта, в умовете и в сърцата.“ Този въпрос го разтърсва, защото иначе би заприличал на „голите мъдrecи“ и гласът нервно се обръща към Теофил: „А ти, окаяни, като знаеш, че всяко човешко слово е безсилно, защо пак се хващаш в перото?“ Тази реплика трябва да мобилизира Теофил, пък и следват няколко успокоителни думи, че все пак има някакъв смисъл „да се лагодим с божествената светлина“ и каещият се Антихрист веднага докладва: „Намерих тук тънко изработени заешки и агнешки кожи, мастила и всякакви пера. . .“ След като обяснява, че има условия за работа, Теофил започва да излага позицията си: „От нямане какво да правя и защото ми се иска да забравя лютата мъка. . .“ Ние чувствуваме как след избухването Гласът се е поуспокоил и като гледа, че Теофил се „хваща в перото“, сякаш го чуваме да казва: „Ще ти дам аз на тебе една скука, но няма как, ще те слушам, защото засега си такъв. Продължавай нататък!“ И Теофил веднага се насочва към темата и заговаря за спомените, за дявола, превърнал българската земя в пъкъл.

Но ето — Еньо извиква: „Аз съм!“ и Гласът устремено навлиза в повествованието: „Ех, Теофиле, сърцето ти, що не го заслужаваш, се разтупква, като си припомняш първите зари на съзнанието. . .“ В обръщението „Ех, Теофиле“ Гласът вместила болка, разбиране, упрек и надежда, че макар Антихристът да се е озовал в ада, следвайки „световното съкровище“, ще може отново да постигне хармонията, опияняваща Еньовите сетива: „Денят беше слънчев, разтопеният сняг се пенеше и лъщеше по сините керемиди. . .“ Веднага след думите му Гласът пак се намесва и припомня на Теофил, че с ръцете, които вече са отишли не един човешки живот, някога „сигурно си пляскал ръчички, смеел си се, гукал си. . .“ Така Гласът направо бомбардира позицията на Теофил, че „от умъдряване окоето му не трепва“ и разчиства преградите към спасителния път.

Но изведнъж се оказва, че Еньовото ангелско щастие не е пригодно за земния живот. В болестта Еньо трябва да реши: или да се промени и да слезе на земята, или да отиде при серафимчетата. Тази жестока дилема предизвиква Гласа: „Ех, свате, в семето ти са вложени нашите грехове. . .“ Болката в това „Ех, свате“ идва от желязната необходимост на диалектиката и Гласът я разбира, въпреки че тя ще донесе страдания на невинния малчуган. Еньо оздравява, значи приема земния живот и оттук започват неговите страдания. Материята, в която довчера е чувствувал хармонията, започва да го плаши: „Тогава от божия простор аз, малкото човече, усетих как ме притиснаха страшните наъбени стени.“ Сравни: „Червените стражеви кули напомняха куманската шапчица на баща ми.“

За да се спаси от ужаса на разбитото единство на сетива и мисли, Еньо дири спасение в светлия образ на Исус. Следва една изключително интересна реакция и коментар на Теофил и Гласа. Като си обяснява как Еньо се опитва да се освободи от раздвоението с обичта си към бога, Теофил се обръща към себе си: „И сега, като се мъча да разбера това, казвам си: „От светлината е, от тая тайна на тайните, що ни докосва с появата на тоя свят.“ Тази реплика е чута от Гласа и той започва да отговаря: „В незнание и от незнание се раждаме, да речеш (тук той не може да употреби обръщение като „братя“, „човече“, понеже това е реплика-отговор, не може да каже и „Теофиле“, защото няма да събуди у него противоречиви чувства), а с копнежи за бога и над това чудо напразно съм горил ношем вошеници и лой. А щом веднъж познаеш бога, започвай да делиш всичко на добро и зло и светът и човекът се разполовяват, та накрая излиза наяве дяволът. . .“ С тези думи Гласът не е много убедителен — той признава раздвоението, но не споменава нищо за стремежа към единство. И Теофил използва колебанието и става циничен: „Сатаналчо я развежда (душата, бел. м. — Г. В.) из света, разчеква я, тегли я, а тя се дърпа като добитък към кланица. Тъй си мисля сега и ми става смешно човешкото пътешествие, та и в ада ще си го припомням за утеха и за подигравка. . .“

Веднага след тези думи Еньо с още по-висок глас подема хвалбата към Спасителя: „Виждах тогава Спасителя прекрасен, нетелесен в райски знак като майска зора в чисто небе. . .“ Теофил се ядосва от тая тирада и започва да припомня, че паралелно с екстаза към бога е започнал да вижда лъстта, лукавството и лицемерието у хората. „От това несъвпадение е започнало твоето раздвоение, което ето докде ме докара“ — сякаш му казва Теофил и злобно добавя: „Имаше тогава детската ми душа всепроникващи очички.“

Великденският празник и шествието са едно грандиозно карнавално разиграване на това противоречие.

Досега разгледахме примери на диалог между Гласа и Теофил; Гласа и Еньо; Теофил и Еньо, но как е възможно Еньо да чуе гласа на Теофил, без да се наруши художествената цялост на образа, защото Еньо не трябва, а не

може да знае нищо за Теофил. Това става чрез едно непрекъснато засилващо се чувство на несигурност и съмнение. Фалшивото единство (това е цяла тема в романа) все повече му убягва и той започва да предчувствува, че ще се случи нещо страшно, т. е., че се приближава към катастрофата, която е преживял Антихристът. Ето примери на предугаждане на Теофиловия глас: „Случваше се нощем да ме събуди призивът на роговете, що известяха смяната на стражите, и в тая доба над немощния ми ум не надвесваше ужасът от световната загадка“; „... затаих в детската си душа усет за присъствието на нещо невидимо и страшно. . .“ Съмнението му в мощта на бога се засилва, като гледа как всички се страхуват от дявола, та изведнъж нещо в него се пречупва и, вместо да повярва, че безсмъртната светлина начева от патриаршеската свещ, той вдига глава към мирната светлина на звездите: „Ето, рекох си, там е незаходимата светлина, която хората уж взеха от патриаршеския дикир. Тя е истинската, тя е вечната.“ По-късно, когато Еньо забрави съмненията си в бога, „световното съкровище“ ще му изглежда негово творение. Нещо повече — когато след Таворската се превърне в антихрист, ще каже: „Световното съкровище, което преди ме изпълваше с благочестие и смирение, сега ме опияняваше с възторг и безумие.“

Има още една особеност на диалога между двамата герои. Еньовите думи са в ръцете на Теофил. Той уважава фактите на спомена и при гаранцията на Гласа не може да ги измени. Но в тълкуването дава словесен израз на тогавашните си преживявания и това е още едно поле, на което независимият Еньов глас се среща с Теофиловия, при което акцентите на речта му се ориентират и влизат в контакт с тези на пишещия, без да се стига до изопачаване, защото тогава би се нарушила достоверността. Така трябва да разбираме Теофил, като казва: „Дали е било тъй, не знам, не знам и такива ли са били мислите ми, но като си припомням тия изживявания, разказвам ги със сегашни и мои думи, че иначе не може.“

В откровеното признание на Теофил: „Никога не ще забравя дребните пролетни звездички в оная нощ — те ми станаха опора на истината и те са виновни за нещастията ми“ Гласът чува правотата на думите му, но и съзира опасност да не би Теофил да започне да хленчи. Той разбира колко страшно е раздвоеното, изживял е заедно с него страшни страдания и не си прави илюзии за тези, които като Еньо поемат по пътя на „световното съкровище“, но въпреки всичко над раздвоеното има и нещо друго и то трябва да се търси. И за да пресече пътя на всякакви колебания, Гласът за първи път прозвучава с пълна мощ: „Човече, да би могъл да разбереш кое е това, дето не се превръща от добро в зло и от зло в добро, бих рекъл, че си разумен! . .“

В страстния му стон, а и в целия „Антихрист“, липсва само една-едничка дума, но тя е и най-излишната, нейното място е да витае над творбата и да се рее из крещящите противоречия по страниците. Висшата цел на Гласа, на Теофил и на Еньо е неистово да търсят тази магическа формула, която може да ги спаси и те не трябва да знаят, че е заключена в словото „единство“, защото иначе романът би се превърнал в скучен трактат.

При това тук не става въпрос за обикновеното значение на думата, а за философското ѝ тълкуване в смисъла на диалектическия материализъм, за единството и борбата на противоположностите.

Великденското тържество по-нататък е предадено през погледа на Еньо. Съмненията му в несломимата сила на бога продължават и достигат до прозрението: „Чудно как се лъжат възрастните и как хитро се крие дяволът.“ Блаженството и красотата у Еньо са отменили, но техният полък е още жив и върху тази следа чрез диалога, който разпалва едновременно и копнежа, и съмнението му по бога, завинаги се отпечатва в душата и сърцето му световното съ-

кровище. Главата завършва с гордите думи на Гласа: „Братя, кой от нас помни кога от ранно детство за цял живот в ума зачева велико убеждение? . . .“ Великото убеждение това е стремежът и волята за постигане на „световното съкровище“. А който го носи в себе си, може да слезе, щом трябва, и в пъкъла, но пък ще запази човешката си същност.

Втора глава започва пак с диалог между трите гласа, но тонът е съвсем различен и виждаме, че Еньо е забравил вчерашните си съмнения и отново страстно се е отдал на молитва и стремеж към бога.

Тук осезаемо се чувства как интензивността на диалога между тримата намалява и думата поема преди всичко Еньо, но ще се намесят неговите двойници и мошта на тона ще се запази. (В „Дневник с продължение“ Надежда Станева отбелязва, че тонът на творбата е бил една от главните творчески задачи на Ем. Станев.)

Но въпреки двойниците ядрото на романа си остава диалогът между трите гласа и когато предстоят кардинални промени и жестоки изпитания, ние винаги ще чуем трите гласа, които могат да разрешат и най-сложния въпрос, щом ги свързва „световното съкровище“.

* * *

Фрагментът из „Философските тетрадки“ на Ленин, озаглавен „Към въпроса за диалектиката“, започва с думите: „Раздвояването на единното и познанието на неговите противоречиви части е същина на диалектиката“⁸.

На Еньо му предстои точно тази участ и ще трябва да се озове в горния и долния свят, за да дири познание. Вместо да почне да разказва и описва дълго и нашироко преживяванията на своя герой, Ем. Станев го въвлеча в един шеметен по динамичност диалог със света.

На всички ключови места по пътя на познанието Еньо ще се натъква на своите двойници, които при приближаването му сякаш ще се разтварят и ще затрептят около точката, която е предопредила (поради една или друга причина) орбитата на бъдещия им живот.

Достатъчно е да разгледаме системата, по която са разположени и противопоставени двойниците, за да се убедим в съвършеното композиране на творбата. Че тук не става въпрос за евтина схема, а за диалектическа необходимост и откривателство на Ем. Станев, проличава от факта, че вече повече от 12 години тази система остава неразгадана и неанализирана, макар че тя е една от основните носещи структури на романа.

Математическата ѝ логика проличава, ако групираме всички Еньови двойници по двойки: гуреливото Фроси и йеромонах Данаил; отец Лука и Тодор Самоход; Панайотис и Теодосий; Шермет бег и Евтимий. Отделно от тях остават само Арма и Ралица, но покрай всяка от тях се навърта по един Еньов двойник: около Арма—Доросий, а при Ралица—Ангеларий, които образуват нова двойка.

При внимателно вглеждане се открива, че героите от една двойка са огледално и противоположно (сякаш с обратен знак) отражение на едно и също отношение към „световното съкровище“ (т. е. към хармонията; към диалектическото единство). Освен това героите са противопоставени по възраст, така че може да се проследи началото и края на даден тип поведение.

Нека се спрем по-подробно на всяка двойка поотделно:

Гуреливото Фроси и йеромонах Данаил се спасяват от „парадоксите“ на диалектиката с безумие. С Фроси Еньо отъждествява хармонията, която се открива при „първите зари на съзнанието“: „Имаше в стайката едно казанче,

⁸ В. И. Ленин. Събрани съчинения. С., 1982. Т. 28, с. 316.

зазидано в самата печка, и щом майка ми я запалеше, водата в него започваше да шушне. Тя шушне, пък аз си мисля — нещо — и тя потвърждава всяка моя мисъл и детска мечта, окуражава ме и ме възнася някъде, дето всичко е ясно, светло и добро или е смешно като гуреливото Фроси — убога внучка на важен болярин“. Веднага следва историята с боледуването, когато Еньо трябва или да се възнесе при серафимчетата, или да приеме изпитанията на земния живот. Оказва се, че имало и трети път — да си остане като смешното Фроси, без да вкусува от познанието. Интимното присъствие на убогата болярска внучка деликатно го прегражда.

Много по-драстично е контрапунктирането на йеромонах Данаил. Еньо отдавна е захвърлил расото и е в разгара на телесната си сила и бяс, а краят на мъченията в долната земя не се вижда. Но той не страда толкова от негодите и опасностите, колкото от това, че не може да забрави „световното съкровище“. За да убеди себе си, че всичко е свършено, той извършва светотатство, като тайно хвърля в реката скромната иконка на ладияря, а пред калугерите ще се държи арогантно: „Бръкнах в джоба на расото (то е за маскировка — бел. м. — Г. В.) и оттам измъкнах окраставяла лисича опашка. Размахох я между колената си, колкото да я видят, и пак я скрих“; „И ми хрумна да измъча като кукумявка. Рипнаха тримата, аз се кискам и пристъпям с резето.“ Еньо вече е готов на истина да скъса с всичко светло и точно тогава: „По едно време ме събуди кучи вой. Ослушах се — никакво псе не вие; ами глухоням се напъва да заговори. „Ая-а-а! Ая-а-а! Мунгу, я-я!...“ Викаше от манастирската кула йеромонах Данаил — не беше умрял, още се бореше с демоните. Погледнах към кулата през един процеп на купчийницата. Кулата стърчи — тъмна, четвъртита, над нея болезнено свети веждата на месеца, изприда по зъбите синкава паяжина. Видях ръката на безумеца да се размахва от един бойник. Кого диреше той? Йеромонах Данаил нямаше думи, защото бесът свършва с безсловесност.“

В момента у Еньо не може да настъпи никаква промяна, но той хубавичко ще запомни този глас. И когато скоро се озове в тъмницата и чуе как „самият сатана се смее с железен смях“, а раздвоеното е така силно, че ще си внушава: „Предай се на безумието, че то е и в твоите превъплъщения. Кой си? Поетът или еретикът и убиецът? Безумието е най-достоверно, понеже е безсмислено“, йеромонах Данаил ще му помахва с ръка от дъното на бездната, към която се е насочил.

Гуреливото Фроси не познава бесовете, а йеромонах Данаил ги е изпуснал от контрола си. И двамата с безумието си, но по противоположен начин, предлагат спасение от жестоките въпроси.

Колко важно е скромното присъствие на двамата убоги, се разбира от паралела с Достоевски и Томас Ман. Двата централни за творчеството им герои — Иван Карамазов и Адриан Леверкюн, като чуват гласа на дявола, се разстройват психически.

Тодор Самоход и отец Лука са обединени от страха да престъпят границата на своите търсения и открития. Тодор Самоход има „дълбока душа“, но се бои от нея и се спасява в „занаята“. На Еньо той казва: „... бягаш от занаята...“ Неговият пристан е в поругаването на красотата, въпреки че страда: „А хубаво пееше и често долавях въздишки след тихо изпята песен и винаги си представях, че в тия минути е стигал пред залостена врата.“ Но като потиска духа си, Тодор Самоход е принуден да „... изсушава живата, земна хубост...“ и Еньо разгадава тази тайна. Нещо повече, в лика на красивата мирянка, която заляга в основата на изпитите светци, той разпознава госпожа Марица. Баща и син се оказват в абсолютно идентични позиции (нали и Еньо е духовно силен и влюбен в царската дъщеря). Някога Тодор Самоход се е побоял да последва непостижимостта на красотата и е започнал зографския занаят.

Еньо му се присмива открито. Бащата кипва и, блъскайки го в гърба, отпраща сина си натам, където сам се е уплашил да надникне.

Тодор Самоход пребивава и се гърчи в предверието на духовните бездни и Еньо с ожесточение сваля и последната му маска: „Бягаш от Таворската светлина да не те ослепи, зер и самите ученици Христови не са посмели да гледат възнасящия се Исус. И сина си плашиш с нея, защото си слаб духом, та отрицаваш. Но Еньо ламти и ще ламти за благодатта превелика. . .“

Изключително постижение на Ем. Станев е нажежаването на атмосферата около двойниците до такава степен, че съкровеният въпрос, който ще стане предмет на диалогичен спор между тях и Еньо, да звучи най-естествено. Преди противопоставянето му на Тодор Самоход той ще изпита горчилката на целодъдрената любов към Ралица; ще получи златно перо от царя, което му открива перспективата да дебелее в царските писарии и Еньо с отвращение си казва: „... ще гледаш световното съкровище като тъмничар“; Лаврентий ще го въведе в исихазма; насън ще разбере мощта на дявола, ще се изостри копнежът му по Спасителя и т. н. Изброяването може да продължи. И в цялото това раздвижено и преплетено натрупване острата дилема между баща и син се вписва хармонично като елемент на големия конфликт — напускането на родния дом и започването на пътешествието по двата свята. А словното съсредоточие от противоречия и проблеми би се разпаднало и не би зазвучало без помощта на Гласа, на Еньо и на Теофил. Именно с такъв тригласен диалог завършва главата, в която се мотивира преселването на Еньо в Кефаларския манастир.

Като Тодор Самоход не отива докрай и „братът во Христе“ — отец Лука, бившият разбойник Витан. Само че той не пребивава в предверието на бездните на духа, а преживява със спомените и перченето от бившите бабаитлъци, когато е върлувал из „долната земя“. Там той е имал своите успехи (има ги и Тодор Самоход, нали е царски зограф), но след залавянето и белязването сигурно се е уплашил и с несребърските жълтици си купува спокойно местенце в светата обител. Разбира се, и старостта е един от поводите да се прислони в манастира, но не е главният, защото Лука въпреки годините замисля нови подвизи, но понеже е неуверен и вече без авторитет като главатаре истинският разбойник Хълбо му отказва: „Остави ме, Витане. Върви си. Не, ща, несъгласен съм.“

Както царският зограф хитрува с духа и красотата, така и Лука ще каже: „Лаврата търгува и той (царят — бел. м. — Г. В.) търгува, и всеки от нас търгува и хитрува. Иначе не се живее на дяволската земя. . .“ Но ако Тодор Самоход е в началото на конформизма, то при отец Лука, поради разтеглянето на двойката във възрастта, резултатите са очевидни. Най-жестокото поражение е прекъсването на нишката, която го свързва със „световното съкровище“, и той със злорадство ще мъчи инока, като му разправя кошмарите си: „Сънувам, че се катеря по рупи и пропасти, а по тях тревички. Хвана се о някоя, помисля си — ще ме удържи — и тя ме удържа. Хвана се о друга, помисля си — няма да ме удържи — и тя се скъсва, та политам в пропастта. И тъй свикнах да падам и да се изкачвам, че обръгнах.“ Ала когато приближава краят на грешния му живот, бившият разбойник усърдно ще се опитва да се върне към духовното, но инюкът ще отгатне, че Лука пак хитрува и иска да направи за всеки случай сделка с бога. Евтината комедия ще го накара да почне да презира стареца, а това ще е много необходимо, защото в очакващите го тежки изпитания връзката му със „световното съкровище“ ще изгънее застрашително. Припомняйки си съвместния живот с Лука, Теофил ще запита: „Кой знае обаче по-добра ли е спасителната лъжа от голата истина?“, а малко по-късно ще възкликне: „Късата памет е грях. . .“

От друга страна, отчето ще даде на своя възпитаник първите уроци за битието на вещественния свят, което той обобщава в прекрасен гротесков образ: „И знаеш ли, чедо, понякога сънувам много уста, дето погледнеш, уста, зинали гладни и светът се плакне като каша, а те го ядат и се хапят, пък наоколо подскачат едни дребни дяволи, като мухи. . .“ Еньо няма да забрави примера му и когато се пресели сред еретиците, ще се „възхищава на волността на разбойника“.

Покрай всичките си други грехове отец Лука обича да театралничи и често е комичен, защото много му се иска да го възприемат за такъв, какъвто отдавна е престанал да бъде.

Както рибата се чувствава отлично във водата, така безметежно живеят и светият старец Теодосий в горния, а Панайотис — в долния свят. Теодосий се е отделил от братята в самотен скит, където честичко го спохожда Таворската (Евтимий с основание остава хладен към развълнувания разказ на Лаврентий за видяното миналата нощ чудо), а Панайотис живее в гората като вълк-единак.

За единия Еньо ще каже: „Старецът за мене бе чист светец“, а за другия: „Гъркът ме изгледа присмехулно — очите на котарак, брадата червена.“

Едностраничността и ограничеността на двамата се задоволява от само себе си. Светият не страда от изкушенията на дявола и след сладка прозявка ще успокои инока с думите: „Кому не се явява нечестивият?“

Но Теодосий не е кой да е. Нему целува ръка дори и Евтимий и още с пристигането си Еньо ще види силата на духовната мощ и ще изпита такава „неземна радост“, че блажено ще заспи върху „трески и овчи тор“. Но тази профанация на възвишеното ще стори не Еньо, а Теофил. За инока ще е необходимо още много време, докато се усъмни в правотата на Светия. Той ще трябва да смеси земната любов към Арма с любовта към бога, за да се запита: „Боже господи, тоя ли е схимникът Теодосий, когото видях да сияе в скита? Не бях го виждал толкова отблизо. Лицето му някак затрито, сякаш господ бе избърсал от него всичко земно. Ръцете сухи, прозрачни, само дългата брада и челото богоугодни, а иначе хитър старец, крие тайни и мълчи.“

Еньо бързо се разочарова от еkleктичното учение на еретиците и с удоволствие се отдава на сладостите земни. Сега той се възхищава на Лука, пъди спомените за божествените радости и се подиграва на красотата, та като се поглежда в един вир, се пита: „Бе ти наистина ли беше монах Теофил, или той бе сын.“ Животът му започва да заприличва на живота на еретиците, но вътрешно им се присмива и презира елементарния разврат, който става обект на сводничество.

Един ден като се разхожда из развалините на древното селище, той изрива дивна статуя на момък. Със скулптурата, с която се отъждествява, Еньо иска да се разграничи от заобикалящите го. Той не им противопоставя никаква страшна духовна тайна, нали сам се стреми да забрави Таворската. В скулптурата Еньо влага само блян, прокраднал се едва-едва през настоящето: „Име нямаш, а си вечен блян, макар да си звяр!“ — ще каже той за отражението си в статуята. Но и тази искра към красотата е достатъчна, за да стане „инстуканът най-близкото ми същество. . .“

За Панайотис пък точно тази искра у съперника му е страшна и заплашителна, защото разколебава и застрашава съществуването му. Той не може да приеме, че заради такива „глупости“ Арма го изоставя и разбива скулптурата.

С кръвта си Панайотис окончателно преселва Еньо в долната земя, но престъплението ще събуди угризения и съмнения в сегашната правота: „Със седмици сънувах гърка, потях се насън и виках — душата ме съдеше.“

От друга позиция Теофил ще оправдае убийството, защото разбира, че не е имало друга възможност „в тоя коварен свят на дявола“, който е не по-малко необходим от света на бога.

В романа Ралица и Арма изпълняват задачи, различни от тези на двойниците. Противно на тях, които с грешките си отгласват, Ралица и Арма ще действуват като магнит и ще привличат и придвижват Еньо към световното съкровище. Отделен въпрос е, че ще му причиняват повече мъки, но в началото любовта ще носи опиянение и илюзорна представа за преодоляване на противоречията.

Когато сяда до Кераца, Еньо знае, че дяволът „язди“ хората и ги прави глупави и зли, та, за да се спаси от него, той ще се обърне към Спасителя и молитвите му ще се лееят като „бял липов мед в чист съд“. Той ще прекрести царската дъщеря в Ралица и ще я възприема одухотворено: „Не от плът, от фарфорова чистота и благоуханна душевност бе създадена царската щерка, та когато сядаше до мене, струваше ми се, че ставам неземан, като да съм на седмото небе.“

Когато се получава съвпадение между любовта му към Ралица и Спасителя, „страшните кули и нагъбени стени“ стават „стополените от летния зной сгради и стени“.

Еньовият съперник и двойник, дякон Ангеларий, ще раздуха още по-силно любовта: „... пък сега разбирам, че тоя редкозъбест дякон е ревнувал царската дъщеря, макар да изглеждаше смешно възрастен мъж да ревнува от невръстно момче.“ След като Ралица взема от ръцете на дякона стиховете, Еньо ще каже: „И както ангел господен или небесната царица е властна над черния дявол, та и в ада влиза, тъй и Ралица. . .“

Прибирайки се у дома, Еньо ще чуе родилните викове на майка си и през нощта в съня си ще разбере страшната сила на дявола. И тогава неочаквано божествената Ралица ще превърне любовта му в следобедно развлечение за царското семейство. На този фон Еньо ще признае дявола, без разбира се да се отрече от бога.

Същата година Ралица я омъжват и раздвоеното зейва още по-страшно отпреди и така любовта към нея се влива в изгарящото го желание да срази дявола, като се отдаде на бога.

Когато на манастирския празник инокът срещне Арма, мирисът на младата ѝ плът ще го зашемети: „Наведох глава, загубих сили и свят.“ Сега не може да говори за никаква нетелесност, а, за да обуздае спомените за жената, ще я въведе в съзнанието си като касца се грешница. Заемайки се задочно с превъзпитанието ѝ, монахът ще изпитва ту прилива на божествено блаженство, ту нега и разочарование: „Ярко грее слънцето, снегът взема очите, клон се отърси от кита, заискря елмази, а тя върви редом с мене и усещам колко е прекрасна душата ѝ. Поразили са я радостните тайни, що съм ѝ разкрил, пречистила я е красотата и ето я, навела разкаяната си глава. . . Възторзи и божествени прозрения, па се върна в килията наскърбен. От що?“

Но пробивът, който е направила прекрасната женска плът, ще се разширява непрекъснато и Еньо ще се опита да го запуши със собственото си тяло: „Една нощ сънувах, че тялото ми е тяло на ангел, розово и божествено красиво. Разглеждах го с възхищение и почуда, галех го и му се радвах като на съкровище. Този неуспешен опит да се отрече от собственото си тяло окончателно ще торпилира равновесието и дяволът, който в манастира го навестява отвътре за първи път след срещата с Арма, ще се опита да застане редом с бога.

И най-сетне в страшната нощна доба, измъчен от молитви и бдение, монахът постига победа над дявола и вижда заслепящата светлина на Таворската: „И видях тоя свят такъв, какъвто би го видял възкръснал мъртвец —

необозрим за ума в миналото, днес и утре, а себе си — скитащ из него дух, осъден да блуждае от измама в измама. И смисълът на всичко, що ставаше в света, беше въвн от мене, недостъпен за моя ум, скрит във времената зад незнайни, вечно променливи образи, които уплитаха ума и го подлъгваха от лъжа към нова лъжа.“

Таворската светлина не е нищо друго освен самият дух, съвършено откъснат от материята, духът като чиста субстанция.

Това е абсолютното раздвоение, при което единият полюс на единното е елиминиран и страшното познание, което получава от съзерцанието на духа, променя живота му из основи. Еньо вижда Таворската не съсстивата си, а като възкръснал мъртвец, сиреч без тялото. Така индивидуалното съзнание се изправя пред безкрайността на духа и се чувства като капка вода, противопоставена количествено на световния океан. Откъсната от материалното, индивидуалната душа губи всякакъв смисъл и е осъдена да блуждае от заблуда в заблуда. Еньо достига зенита на духовните си търсения и, обгорен от „заслепящата светлина“, погрешно отъждествява същността и смисъла на духа със смразяващата безсмисленост на едностранчивия му лик. Но за него това е много необходимо, за да обърне гръб на духа и да се насочи с цялата си страст и енергия към опознаването на материалния свят.

В „долната земя“ го въвежда Арма и чрез нея усеща „сподавения бяс“ на тялото. Покрай Арма ще се завърти и отец Доросий. Дякон Ангеларий усилва ангелското възприемане на Ралица, а Доросий разпалва дяволското у Еньо, та той ще заколи своя двойник, „както се коли гергьовско агне...“

Последната двойка двойници: Евтимий — Шеремет бег, е обединена от войнствуващо налагане на техните убеждения. Те без резерви са прегърнали една идея или да я наложат, или да загинат. Евтимий е готов да пролива невинна кръв в името на Горния Ерусалим, и го прави, а Шеремет бег за славата на Аллаха лее чуждата, а и на собствените си войници кръв като вода.

Но при нито една от разгледаните двойки разликата между двойниците не е така диаметрална и абсолютна. Докато Евтимий е светлина и блясък, то турчинът е в плен духовен мрак и скотщина. Еньо е в идеен конфликт с последния български патриарх, но го уважава и пада на колене пред неговата твърдост, а Шеремет бег го гнуси.

В диалога с Евтимий участвуват и трите превъплъщения на Антихриста и е достатъчно само да се спомене неговото име, за да избликнат най-съкровените им мисли и вълнения. А чрез Евтимий Еньо на два пъти — веднъж в манастира, а по-късно в затвора и опожарената столица — ще се въздигне до блестящата светлина на духа. Нека се спрем по-подробно на последните им две срещи.

Еньо се намира в затвора и очаква да го съдят. Той е навлязъл дълбоко в долната земя, но едновременно с това онази искра, която припламва при вида на дивната статуя, се е разгоряла и това противоречие очертава линията на сегашното му раздвоение. Евтимий е дошъл да възвърне Еньо към вярата. Главният негов аргумент си остава Таворската: който е видял, трябва да приеме злочастната човешка участ за присъда божия и да се покори, като се отрече от тялото.

Колко мъчително са напредвали двете страници на диалога, се вижда от „Дневник с продължение“. Н. Станева споделя: „От бележките им личи, че с този разговор се е занимавал цели два месеца. Главата претърпя пет или шест редакции“⁹.

Веднага с влизането си в постланата със слама килия Евтимий с думите си събужда у ученика си благата страна на вярата. Ето как му откликва Еньо:

⁹ Н. Станева. Цит. съч., с. 278.

„За всяка душа има слова, що я разбуджат и като чукове удрят в нея. . . Усетих, че душата ми се надига от тия думи на Евтимий — като слънчев лъч зад облак блесна страшната истина — моята някогашна радост, великият дар да разбирам божията промисъл към живо и мъртво, се е превърнала в жило и отрова и самото слово е обедняло като осланена наесен гора.“ Везните се накланят в полза на Евтимий, но Еньо остава верен на себе си, защото знае, че Негово преподобие никога няма да коленичи пред човешкото нещастие. Ударил верен тон с първата си реплика, „изпълнен с чистотата на своето достояние“, Евтимий продължава да говори с аргументите на Горния Ерусалим. След като вече е казал, че гордостта е прогонила ангела небесен, той започва да критикува поетите, творчеството, като с това се отправя към главния си аргумент — отношението към Таворската, но не го достига, защото предварително иска да се увери, че срещу себе си има равностоеен противник: „Или съзерцанието на божата енергия се оказа безплодно за поета? . . .“

Поривът по любов, излязла от бреговете, който носи вярата, е разжарен докрай: „Не със слова, с гвоздеи пробждаше сърцето ми Евтимий. . .“ Духовното напрежение у Еньо се повишава, защото не може да пререже въжетата, които свързват с разума, отвел го в долния свят, и да полети в бездните на вярата, нито пък може да остане при еретика и убиеца. Дошъл е моментът да се зададе големият въпрос и Еньо пита: „Но кажи ми: виждал ли си Таворската и как изглежда тя?“ Евтимий се люшва зашеметен и се кръсти. И макар Еньо да не пита гласно: „Сигурно я е виждал, но защо не е захвърлил расото?“, точно този въпрос-упрек разтърсва Негово преподобие. „Нима я видя, чедо? Наистина ли я видя?“ — пита със стаена тъга Евтимий и този отговор от въпроси е многогласен. В него се съдържа съчувствие към злощастната съдба на ученика му, на целия човешки род, и, от друга страна — ужас, че бившият монах не е приел божиято откровение като присъда и е станал Антихрист.

Чрез този изключителен диалог Евтимий ще помогне на Еньо да започне да реабилитира мощта и благородството на духа и ако Ем. Станев не беше използвал техниката на вътрешното пресичане на гласовете, между двамата щеше да започне караница, защото героят му не може да се отрече от истините и съществуването на долния свят. Но репликите и възвръщането на духа няма да станат функция на съзнанието, а само преход към Еньовото възкръсване.

Жигосаният антихрист тръгва да обикаля изстрадалата българска земя, още много неща ще види и спонтанно ще застане на страната на народа. И накрая като роб и слуга на Шеремет бег ще наблюдава съпротивата и плячкосването на столицата. В опожарения Търновград Еньо ще жадува за среща, както правилно ще отгатне Евтимий, „за да допре ръката си до духа, за да го усети вестествено“ и да се опита да го убеди, че е грешка да се отрича „живото тяло“ на народа. Еньо вече е решил да се бори: „На насилието ще отвършам с насилие, на силата със сила, око за око, зъб за зъб. . .“, но той чувства, че без високите стремежи на духа ще остане само при личното отмъщение и ще иска благословията на Евтимий. Патриархът пък ще изпитва нужда от среща, за да чуе от друго оправдание на страшните си деяния в името на Горния Ерусалим, или пък, ако бъде упрекнат, да повярва още по-силно в собствената правда. Евтимий има нужда от равностоеен съперник, за да излезе от мъртвата точка на почти митическата самота след преживяното поражение: „И те видях седнал гърбом към вратата, без калимявка, в подрасник, и в първия миг помислих, че си коленичил и се молиш безмълвно.“

Дневникът на Н. Станева отново ни подсказва: „През целия май Емилиан се занимава с последната среща на Теофил и Евтимий. Направи шест редакции и все още не оставаше доволен“¹⁰.

¹⁰ Н. Станева. Цит. съч., с. 307.

Пръв заговаря Евтимий и веднага иска да разбере дали Еньо е променил позицията си: „Защо си дошел, да ме съдиш ли? Сега не може да става дума за самоотлъчените, а за стадото. . .“ Тук трябва да се отбележи, че като употребява библейското слово „стадо“ вместо „народ“, Евтимий иска да изтегли разговора на терена на теологията, от чиято гледна точка той е невинен.

Еньо първоначално приема тона на своя учител, като използва същата терминология: „най-добрите от твоето паство“, „козите на дявола“, „горния Ерусалим“, но изведнъж разбира, че не може да изкаже с тези думи своите мисли пред един фанатично вярващ човек и рязко сменя тона: „И изплашен от дързостта на моите въпроси, добавих: — Макар да съм антихрист, душата ми е човешка и се мъчи. Не ми се сърди, отче.“ Така Еньо сякаш пита: „Съгласен ли си, учителю, да разговаряме разумно и да погледнем станалото?“ Евтимий се прави, че не е разбрал предложението, и отговаря: „Виждам, че си дошел да ме съдиш. . .“, макар че погледът му става „твърд, изпълнен с неукротима вяра“ не когато го питат: „Защо изпращаш на смърт най-добрите от твоето паство. . .“, а когато Еньо се отказва да го съди и му се извинява, че душата му разбира човешкото страдание.

Евтимий не променя позицията си дори пред най-силния аргумент на противника си — ние не сме божии сенки, а хора с човешки души, не чуваш ли стонове на народа.

Но Еньовата позиция още съвсем не е изяснена. Той се стреми и се домогва за среща с Евтимий, но пред него ще говори неопределено и ако се получава диалог, той ще звучи в подсъзнанието, което се разкъсва в стремежа си към светлина и задушаваша ярост и желание за мст.

Именно на тези тъмни сили двойникът е Шеремет бег. Ето какво ще чуе Еньо насън от „жена, чорлава като самата смърт“: „Тя ми разясняваше смисъла на това, което ставаше, а смисълът бе недостъпен за разума и чер като катрана на пъкьла. И ми се натрапваше, че светът се свършва, пък аз още не съм успял да стана антихрист, защото агаряните са ме преварили *и сам не зная вече накъде клоня*“ (к. м.— Г. В.). А във финалната сцена, малко преди убийството в Шеремет бег Еньо направо ще разпознае някои свои черти: „Неговите думи ми припомняха моя живот при еретиците, когато в очите ми лукаво играеше дяволът и не мислех що е добро и що е зло. И като гледах как къса овчата лой, как дъвче с широките челисти, в него виждах някогашния си образ и се питах не съм ли и сега същият.“ Съпоставянето и оприличаването на Еньо с Шеремет бег е необходимо, за да може героят да се опомни и да започне невероятно трудното му излизане от пъкьла, където попада след Таворската. Еньо ще извърши това импулсивно, а Теофил със съзнанието си, та накрая ще се слее с Гласа и ще поеме пътя за село Марен.

Преди да направим съпоставка между Евтимий и Шеремет бег, искаме да се върнем към цитираната статия на Ленин. В нея авторът е отделил като много важна следната мисъл: „Философският идеализъм е само глупост от гледището на грубия, простия, метафизичен материализъм. Напротив, от гледище на диалектическия материализъм философският идеализъм е едностранчиво, преувеличено развитие (раздуване, набъбване) на една от чертите, страните, границите на познанието в абсолютен, *откъснат* от материята, от природата, обобществен. Идеализмът е пощипина. Вярно. Но философският идеализъм е път към пощипината *през една от отсенките* на безкрайно сложното (диалектическо) познание на човека“¹¹.

За Шеремет бег Евтимий е „абдал“: „Абдал излезе той, от инат. Аллах е наспорил абдалите, да се ползват умните.“ Тези чудовищно цинични думи събуждат у Еньо интелектуалните му копнежи и търсения: „Но какво знаеше

¹¹ В. И. Ленин. Събрани съчинения. Т. 28, С., 1982, с. 322.

варваринът за моите горестни дни и нощи, за монашеските ми боговидения и свети заблуди.“ И Еньо трескаво взема ятагана не толкова да ликвидира спящия враг, колкото да скъса със стихийния си материализъм. (Важно е да се отбележи, че този дълбоко символичен акт би изгубил смисъла и силата си, ако не съвпадале с интересите на народа.) Точно в мига преди да разсече черепа на агарянеца, пред Еньо се изправя „великият мъж“. Но това не означава връщане към Горния Ерусалим. Категорично не — убийството на бега в присъствието на Евтимий е символ на сливането на духа с живото народно тяло. Евтимий е представител на „един неосъществим свят“, който задължително трябва да се преброди, за да се достигне до диалектиката. Той е, ако употребим думите на Ленин, безплоден цвят на живото дърво на абсолютното човешко познание.

Има и още един Еньов двойник, който заслужава специално внимание. Това е примикюрът Ангел. Еньо и Ангел са обединени от предателството, защото и Еньо, служейки на турците, е застрашен от потенциална измяна. Това той разбира в съня си, когато чорлавата жена му внушава, че агаряните са го преварили в разрушителния бяс и Еньо ще се запита: „... и сам не зная вече накъде клоня“.

Но примикюрът Ангел няма огледално отражение — предателството към народа няма различни аспекти, то винаги е черно и смразяващо. И когато Еньо вижда цялото падение на предателството, с ханджара си сякаш не го убива, а в миг разделя душата и тялото му. Към примикюра той се отнася като към урод, смазан от невъзможността да понесе собствената си вина, и го нарича „нещастник“, „окаян“, „клетник“. С ликвидирането му Еньо завинаги се оттласква от опасността от потурчване: „Черна злоба към моя мъчител, пияния бег, към агаряните и към тоя окаян царев сродник ме упои, стори ми се, че виждам през дим и мъгла.“

Системата на двойниците завършва с образа на примикюра Ангел. Между него — безвъзвратно лишения от възможността да се докосне до диалектиката, и Антихриста, който я постига, се разполагат другите двойници.

Бихме могли да твърдим, че те представят всички възможни типове на етично и познавателно поведение. Чрез контрапунктирането на двойниците с Еньо и Теофил Емилиан Станев успява да обхване основните стъпала по пътя към диалектиката.

Защото диалектиката тръгва от единното, минава през неговото раздвоение, т. е. през етапите на познанието на двете му страни, за да достигне отново до единното, но вече обогатено и обхванало в себе си противоречията на света.

* * *

Отношенията между Еньо, Теофил и Гласа са остро диалогични, а контрапунктирането им на двойниците е драматично и винаги светогледно. По страниците на романа няма нито един ред, нито една реплика, в която да не се срещат няколко свободни и пълноправни съзнания, няколко гледища за света. Затова с увереност можем да твърдим, че „Антихрист“ е изграден като диалог за смисъла и съдържанието на човешкото битие.

Почувствували тези характерни черти на творбата на Ем. Станев, някои литературни критици изказват мнение за полифонично звучене на „Антихрист“.

Изхождайки от наблюдението си, че в романа Ем. Станев „е разложил преживяванията на човека на противоположни същности, на гласове на ума и на сърцето, на духа и на плътта“ и като отчита становището на Ат. Натев, че „Теофил“ е „отворен образ“, Боян Ничев допуска, че в „Антихрист“ могат да се открият наченки на полифонизъм. В извода му: „Разбира се, това не е

все още полифонизмът на Достоевски¹², резервите са прекалено големи и Ничев не си поставя за цел да изследва произведението откъм тази му страна.

По-категорична позиция заема Р. Йовева: „Триединството на гласовете — герой-житиеписец-автор — създава полифоничното звучене на творбата“¹³. Но в работата си Йовева не посочва примери на такова триединство с участието на гласа на Ем. Станев, който в случай на полифонизъм би следвало да има самостоятелна гледна точка, диалогично и равноправно обвърната към „героя“ и „житиеписеца“.

Ст. Каролев също не разграничава правилно трите превъплъщения в образа на Антихриста и поради това не показва правилно диалогичната основа на романа. Например, като обяснява прехода на Еньо от манастира в богомилската община, Каролев пише: „Теофил сякаш е избягал от контрола и на автора — така се преобразява сред съботниците-катунари, че сам себе си не познава“¹⁴. Тук той се опитва да аргументира този рязък скок не с вътрешното развитие на героя, а с мисли и тези за подвижността и изменчивостта на човешкия характер на Толстой, Лихачов, Рубинщайн и ултрамодерния роман (по други поводи ще търси помощта на Джеймс, Юнг, Русо).

Макар в анализите му да има и много прецизни наблюдения върху „Антихрист“, Каролев не достига до неговата дълбока диалогичност, но въпреки това я чувства, и не като заключение, а като предположение звучат думите му: „Поради напрегнатия, незаглъхващ и неразрешен спор „Антихрист“ би могъл да бъде определен — с малко тромавия език на литературознанието — като най-диалогичния роман в съвременната българска литература. Той може да се определи и като полифоничен роман, защото, ако употребим израза на Б. А. Успенски, „различните гледни точки не се подчиняват една на друга, а се дават като равни по принцип“, защото авторската позиция се изразява чрез сложното пресичане на позициите на героите“¹⁵.

Полифоничен ли е наистина „Антихрист“? Формално имаме право да говорим утвърдително, но пред едно такова определение се изправят и непреодолими прегради, идващи от постановките на понятието „полифоничен роман“, въведено от именития съветски литературовед Михаил Бахтин. В тази светлина едно от най-важните изисквания за полифоничност е произведението да бъде изградено като мащабен, цялостен, незавършен и незавършим диалог на свободни и равноправни съзнания, пропили в себе си една значима идея. От противопоставянето и пресичането на тези независими помежду си и от автора гледни точки, носещи в себе си понякога противоположни виждания за света, се получава смайващо многогласие.

Без ни най-малко да се страхуваме, че вкарваме насила „Антихрист“ в някаква позлатена рамка, можем да кажем, че това изискване е валидно и за романа на Ем. Станев. Нашата увереност идва от самото произведение, и макар че в предните части на нашата работа една от задачите ни беше проследяването на диалога между героите, ще се спрем на още един пример от неговото протичане. Да вземем отделените с тирета няколко реда на глава „Г“, централно събитие за която е въвеждането в повествованието на Евтимий. Нашата цел ще се състои в анализирането на заключителните акорди на диалога между трите превъплъщения на Антихриста, разпалил се при появяването на внушителната фигура на бъдещия патриарх.

Еньо е възхитен и окрилен от тази среща: „Великий душеведецо, кой, ако не самият бог беше просветил твоя висок ум? Обикнах те от тия минути

¹² Б. Ничев. Съвременният български роман. С., 1978, с. 407.

¹³ Р. Йовева. Цит. съч., с. 188.

¹⁴ Ст. Каролев. Цит. съч., с. 158.

¹⁵ Пак там.

с цялата си душа и тогава ти я въздадох, защото ти единичък най-добре я разбра! Ти ми подаде ръка и ми показа угрозата от ада, който съм криел в себе си, но има ли мъдрост, по-силна от съдбата?" Еньо възхвалява Евтимий, защото той акцентира върху духовното и с това го избавя от съмненията и раздвоенето, идващо от опасението, че Сатаната има власт и над неговата личност. С думите: „Но има ли мъдрост, по-силна от съдбата?" се отваря една двузначна вратичка. За Еньо съдбата е донесла най-големия му шанс — чрез наставленията на Евтимий да разреши терзаещите го въпроси.

Но Гласът влага друго съдържание в Еньовата възхвала на съдбата: „И даже когато оракули са предричали какви нещастия очакват някого и са предупреждавали да се пази, съдбата пак се е събдвала, защото, братя, никой не може да избяга от нея, както не може да избяга от сянката си." Гласът веднага отчита бъдещите страдания на възторжения юноша и болка напират в думите му, но разбрал диалектичността на необходимостта от опознаването на духа, превъзмогва колебанията си и също възхвалява съдбата, която дарява своите избраници с мяното щастие на „световното съкровище".

Теофил проследява и записва позициите на Еньо и Гласа и когато идва подходящ момент, се намесва в диалога: „Ала тогава там, в игуменарията, аз, младокът, можех ли да зная това?" Теофил още не е открил логиката на живота си и като попива жигосаното си лице, клати глава и е склонен да каже нещо остро за Еньовия ентузиазъм, но се вслушва в мъдростта на Гласа и вместо да употреби някой по-груб епитет, казва „младокът". В „младокът" се пресичат две противоположни интонации: едната в значението на твърдоглав, разпален глупчо, а другата — благосклонна и симпатизираща на последователността и смелостта в следването на стремежа към съвършенство.

В случая само с десетина реда Ем. Станев е обхванал всички аспекти на ентузиазирания порив към духа. Гледните точки и на тримата са принципи, съотгледени и напълно самостоятелни, а в тънкия и съвършен диалог се пресичат и си влияят. В този миниатюрен по обем диалог се оглежда диалогичната основа на целия „Антихрист".

На пръв поглед влизаме в противоречие с условието за полифоничност, според което диалогът на произведението би трябвало да е незавършен и незавършим, защото в „Антихрист" се достига до обобщение и финал. Теофил успява докрай да осмисли Гласа, а чрез него и диалектиката, и в последните редове на романа е единен. Освен това в едно интервю на въпроса на Ат. Натев: „Имахте ли нахвърлял друг край на романа?", Ем. Станев отговаря: „Друг край не съм имал предвид; този край се *наложи* (к. м. — Г. В.), както често става при мен. За продължение не съм мислил".¹⁶

В такъв случай се налага заключението, че „Антихрист" е един монологичен роман, в който Ем. Станев излага своето художествено виждане за диалектиката. Обаче ние имаме всички основания да мислим, че при създаването на романа Ем. Станев не е имал като непосредствена творческа задача пресъздаването на диалектиката. В противен случай той непременно би заговорил или поне намекнал за диалектиката в „Антихрист" в някое от многобройните си интервюта. Дори можем да твърдим, че в обстойната анкета на Иван Сарандев Ем. Станев сам се мъчи да разтълкува романа¹⁷. Всъщност в литературата понякога се случва творческата интуиция да проникне в света много по-дълбоко,

¹⁶ Ат. Натев. *Залежи в познатото*. С., 1977, с. 17.

¹⁷ Пред Сарандев Ем. Станев направо заявява: „От „Антихрист" съм доволен. Тази книга как я писах, и аз не зная." — Вж. Иван Сарандев. Емилиян Станев. Литературна анкета. С., 1977, с. 78. Подобно впечатление от създаването на „Антихрист" е изпитала и Надежда Станева: „Често съм му казвала (на Ем. Станев — бел. м.): „Струва ми се, че някой ти диктува тези страници." — Цит. същ., с. 158.

отколкото съзнава авторът. Разбира се, това е рядко явление и задължително е белег за изключително майсторство на твореца.

Така че в „Антихрист“ няма преднамерен идеен замисъл, който да сковава и догматизира произведението, но въпреки това съществува и е разрешена всеобхватна и организираща идея. Но диалектиката не монологизира романа, защото сама по себе си е върхът на незавършеността. Или, с други думи, завършеността на „Антихрист“ се разтваря в безкрайната незавършеност на диалектиката.

„Антихрист“ не е полифоничен в смисъла, който влага в това понятие Бахтин, защото съветският литературовед отрича каквото и да било идейно единство в произведенията на Достоевски. „Светът на Достоевски е дълбоко плуралистичен“¹⁸ твърди той. Докато за „Антихрист“ не можем да се замислим дори и за миг, без да отчитаме властния фокус на темата за диалектиката. Героите на Ем.-Станевия роман са свободни от всякаква авторова намеса и не са съподчинени един на друг, но всички коленчат и се утвърждават или отричат чрез отношението си към „световното съкровище“, т. е. към художествения образ на диалектиката.

„Антихрист“ може да бъде полифоничен в смисъла, за който загатва В. Комарович — полифонично организиране на фона на единно начало. Обаче ние трябва да се съобразяваме с факта, че терминът „полифоничен роман“ се е наложил и приел така, както го е разработил Бахтин.

* * *

Ако до финалната сцена на убийството на Шеремет бег романът „Антихрист“ ни възхищава с плътността и мощта на тона си, то последните му редове направо ни поразяват. Какво се е случило и откъде се е взела тази енергия, та митичните въпроси за съдбата на човека звучат така тревожно и тържествено?: „Ето птица отлита. Къде летиш, птицо! Звяр пробягва из гората. Къде бързаш, зверю? Кой ви зове, кой ви води и накъде? Къде отиваш и ти, човече?..“

Думите на Антихриста са тържествени, защото присъствуваме на раждането на един нов герой. Героят, който благодарение на верността си към своя народ успява да се пребори с бога и дявола и с това да овладее безкрайната противоречивост на диалектиката.

Така Антихриста ни изправя на прага на едно ново битие, в което диалектиката като жизнена норма на поведение ще бъде задължителна за всеки. А когато на човек му предстои пътуване в неизвестното, той е тревожно напрегнат и с тъга се оглежда към миналото, в което е подготвял своето прераждане; когато, залутан нейде между горната и долната земя, Теофил пита: „И възможно ли е чрез познание да станем еднакви по мисли и възделения и тъй да върнем рая на земята?“ Сега чрез диалектиката, опознала и вечно обхващаща двойствеността на света, Антихриста отговаря положително.

И той тръгва към своя народ, за да помогне на всеки да открие диалектиката в себе си и да стане толкова своеобразен, че да заприлича на другите, защото само абсолютното равенство може да върне рая на земята.

¹⁸ М. Бахтин. Проблеми на поетиката на Достоевски. С., 1976, с. 38.